

ІННОВАЦІЇ В ОСВІТІ

10.33930/ed.2019.5007.11(3)-1

УДК 37.014(073)

ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ФІЛОСОФСЬКОМУ, СОЦІАЛЬНОМУ Й ОСВІТНЬОМУ КОНТЕКСТАХ

THE PHENOMENON OF CIVIC EDUCATION IN THE
PHILOSOPHICAL, SOCIAL AND EDUCATIONAL CONTEXTS

В. І. Бобрицька

Актуальність теми дослідження. *Позиціонування України як суверенної, демократичної, європейської країни визначає пріоритети сучасного розвитку вітчизняної освіти: зорієнтованість на загальнонаціональні цінності, зокрема цінності громадянського суспільства.*

Постановка проблеми. *На тепер громадянська освіта в Україні має потужний ресурс формування громадянської ідентичності, юридичних та соціальних зв'язків між особою, суспільством та державою, а також формування громадянських компетентностей людини.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Питання становлення й розвитку громадянської освіти у незалежній Україні досліджували багато вітчизняних учених, серед яких: А. Зуиковська, С. Кисельов, С. Рябов, В. Савельєв та ін.*

Постановка завдання. *Дослідження феномену громадянської освіти у філософському, соціальному й освітньому контекстах має здійснювати у контексті виявлення особли-*

Urgency of the research. *The positioning of Ukraine as a sovereign, democratic, European country determines the priorities of contemporary development of domestic education based on orientation towards national values, in particular the values of civil society.*

Target setting. *Nowadays, civic education in Ukraine has a sufficient space to manoeuvre in the formation of civic identity, legal and social ties amongst the person, society and the state, as well as in the formation of civil competencies of a citizen.*

Actual scientific researches and issues analysis. *Many Ukrainian scientists studied the formation and development of civic education in independent Ukraine, including A. Zuikovska, S. Kiselev, S. Riabov, V. Saveliev and others.*

The research objective. *The study of the phenomenon of civic education in the philosophical, social and educational contexts should be carried out in the context of identifying the specifics of the*

востей становлення ідеї громадянської освіти в історико-філософській генезі; з'ясування сутності, мети, завдань й змісту громадянської освіти в Україні на сучасному етапі формування громадянського суспільства; аналізу громадянської освіти як чинника упровадження засад демократичного суспільства у сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз філософсько-історичного дискурсу становлення ідеї громадянської освіти у широкому геополітичному контексті дав змогу виявити, що кінець ХХ – початок ХХІ століття відзначився зростанням інтересу до неї і в країнах, що належали до соціалістичного табору, і країнах із розвинутою демократією, наслідком чого стала поява низки світових ініціатив з освіти для демократичного громадянства з метою поглибити усвідомлення громадянами своїх прав та обов'язків у демократичному суспільстві.

Сутність, мета, завдання й змістові напрями громадянської освіти в Україні на сучасному етапі формування громадянського суспільства чітко визначено у “Концепції розвитку громадянської освіти в Україні” (2018), у якій наголошено на важливості формування громадянських компетентностей людини, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади.

formation of the idea of civic education in the historical and philosophical genesis; elucidation of the essence, purpose, tasks and content of civic education in Ukraine at the present stage of formation of civil society; analysis of civic education as a factor in the implementation of the foundations of a democratic society in modern Ukraine.

The statement of basic materials. The analysis of the philosophical and historical discourse of the emergence of the idea of civic education in a broad geopolitical context made it possible to find that the end of the 20th - the beginning of the 21st century was marked by a growing interest in it in both the countries belonging to the socialist camp and the countries with developed democracy, which resulted in the appearance of a number World Education Initiative for Democratic Citizenship in order to deepen citizens' awareness of their rights and responsibilities in a democratic society.

The essence, purpose, objectives and content of civic education in Ukraine at the present stage of the formation of a civil society are clearly defined in the “Concept of the Development of Civic Education in Ukraine” (2018), which emphasizes the importance of forming the civil competencies of a person, aimed at the establishment and protection of statehood and democracy, ability to uphold their rights, be responsible to civic duties, to take responsibility for their own lives, for establishing harmonious relations between members of their family, for the life of a territorial community.

The effectiveness of civic education as a factor in the implementation of the foundations of a democratic society in modern Ukraine

Ефективність громадянської освіти як чинника упровадження засад демократичного суспільства у сучасній Україні визначає результативність охоплення всіх складників освіти, рівнів і ступенів освіти, стандартів освіти, закладів освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також своєчасність ухвалення й упровадження нормативно-правові акти, що регулюють відносини усіма суб'єктами, що здійснюють громадянську освіту на теренах національної освітньої системи.

Висновки. Перспективи, що відкриваються у зв'язку з упровадженням громадянської освіти у сучасній демократичній Україні, забезпечують широкі можливості для розвитку демократичних прав, обов'язків та активної участі членів суспільства в громадській, політичній, соціальній, економічній, правовій і культурній сферах життя як на національному, так і міжнародному рівнях.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянські компетентності, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Позиціонування України як суверенної, демократичної, європейської країни визначає пріоритети сучасного розвитку вітчизняної освіти: зорієнтованість на загальнонаціональні цінності, зокрема цінності громадянського суспільства. Тож, вихідним положенням до обґрунтування актуальності й своєчасності дослідження феномену громадянської освіти є розуміння його сутності як освіти, спрямованої на формування громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти та у всіх складниках освіти [13]. Окрім того, громадянська освіта – це й навчання людей того, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від влади задоволення

determines the effectiveness of coverage of all components of education, levels and degrees of education, standards of education, educational institutions and other subjects of educational activity, participants in the educational process, education authorities, and timeliness adoption and introduction of normative legal acts regulating relations by all subjects, engaged in civil education within the national education system.

Conclusions. The prospects, opening due to the introduction of civic education in today's democratic Ukraine, provide a great opportunity for the development of democratic rights, responsibilities and active participation of members of society in the social, political, social, economic, legal and cultural spheres of life at both national and at international levels.

Keywords: civic education, civil competences, civil society.

їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства [16].

Аналіз досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у розроблення теоретичних й прикладних проблем громадянської освіти внесли А. Зуйковська [11], С. Кисельов [12], С. Рябов [17], В. Савельєв [18] та інші науковці [3]. Автором цієї статті здійснено низку напрацювань, які присвячено проблемам формування сучасної освітньої політики з урахуванням запитів громадянського суспільства [4; 5; 6], обґрунтування цінностей громадянського виховання в контексті цінностей та ідеалів освіти України [7; 8]. Проте, незважаючи на широке коло наукових розвідок у досліджуваному напрямі, комплексне вивчення феномену громадянської освіти у філософському, соціальному й освітньому контекстах не було здійснено.

Формулювання мети статті та її завдань. Метою статті визначено: дослідження феномену громадянської освіти у філософському, соціальному й освітньому контекстах. Для досягнення мети статті доцільно, на нашу думку, зосередитися на розв'язанні таких завдань:

1) виявити особливості становлення ідеї громадянської освіти в історико-філософській генезі;

2) з'ясувати сутність, мету, завдання й змістові напрями громадянської освіти в Україні на сучасному етапі формування громадянського суспільства;

3) схарактеризувати громадянську освіту як чинник упровадження засад демократичного суспільства у сучасній Україні.

Виклад матеріалу. Передусім зазначимо, що громадянська освіта є засобом формування громадянської ідентичності, юридичних і соціальних зв'язків між особистістю та суспільством, які визначаються у відносинах “громадянин-держава”, “громадянин-країна” [11]. Так, С. Рябов називає цей феномен “громадянськістю” – морально-духовним станом свідомості особистості, який, по-перше, зумовлюється обізнаністю людини щодо своїх прав і обов'язків, власних інтересів і можливостей їх реалізації в суспільстві; по-друге, має глибокий емоційний вимір; по-третє, формується на підставі досвіду співіснування з громадою [17]. У цьому контексті особливої значущості набувають цінності громадянського суспільства [7; 8], передусім такі: повага до життя і прав інших, відповідальність, свобода, толерантність, гуманізм, здоров'я людини, миролюбність та інші [4].

Аналізуючи філософсько-історичний дискурс становлення ідеї громадянської освіти у більш широкому геополітичному контексті, зазначимо, що кінець ХХ – початок ХХІ століття відзначився зростанням інтересу до неї і в країнах, що належали до соціалістичного табору, і країнах із розвиненою демократією. Наслідком цього стала поява низки ініціатив [20], що

підтверджують важливість освіти громадянина демократичного суспільства, зокрема:

1. На Світовій конференції з прав людини, що відбулася у Відні 1993 року, прозвучав заклик до держав включити положення про права людини, демократію і верховенство права у зміст предметів навчальних програм усіх освітніх закладів формальної і неформальної освіти.

2. На основі рішення, прийнятого на 2-му Саміті глав держав і урядів Ради Європи (1997), розпочато ініціативу з освіти для демократичного громадянства з метою поглибити усвідомлення громадянами своїх прав та обов'язків у демократичному суспільстві.

3. На підставі Рекомендацій (Rec(2002)12, Rec(2003)8, Rec(2004)4, Rec(2008)23 та ін.) ініційовано освіту для демократичного громадянства в системі університетської освіти і професійної підготовки.

4. Відповідно до Рекомендацій 1682 (2004) Парламентської асамблеї Ради Європи розпочато розроблення Європейської рамкової конвенції про освіту для демократичного громадянства й освіту з прав людини.

5. На основі Резолюції 7-ї Конференції міністрів європейських країн із питань молоді, що відбулася в Будапешті 2005 року, розпочато розроблення рамкового документа з питань політики в галузі освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини.

Слід наголосити, що у прийнятій 2010 року "Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини" [20] проголошено важливість для кожної країни розвитку освіти для демократичного громадянства, в основі якої – увага до демократичних прав, обов'язків та активної участі членів суспільства в громадській, політичній, соціальній, економічній, правовій і культурній сферах життя держави.

Аналіз досвіду країн із розвиненими демократіями дає змогу поглянути на громадянську освіту в Україні не лише як на навчальний предмет, а і як напрям освітньої політики, що має перебувати в центрі уваги держави, суспільства й освітян [2]. На нашу думку, важливими чинниками формування у молодого покоління українців цінностей громадянського суспільства є спільна життєдіяльність, взаємодія груп, об'єднань (юнацькі організації, молодіжний рух тощо), органів учнівського й громадського самоврядування, послідовна демократизація всього освітнього процесу й усієї державної освітньої політики загалом [4].

Вважаємо, що історико-філософська генеза громадянської освіти в Україні пов'язана з особливостями становлення незалежності країни, а саме тими докорінними трансформаціями в суспільстві, коли переглядалися державна освітня й виховна стратегії, створювалися нові освітньо-виховні проекти та програми,

що відповідали актуальним у той чи інший історичний період суспільним викликам і перспективам.

Студіювання напрацювань вітчизняних учених [1; 2;18] дав змогу виявити, що після 1991 року означені напрацювання стосувалися переважно таких напрямів, як громадське, духовне, національно-патріотичне, моральне виховання. Проте, на нашу думку, ці розробки певною мірою не були реалізовані, зокрема, і через часткові зміни напрямів державної політики в галузі освіти та виховання дітей і молоді, надмірну політизацію освітніх реформ [4; 6]. Обґрунтуємо свій умовивід.

З початком утвердження незалежності в Україні (1991) набула поширення концепція неутручання ідеології, політики в освітній процес навчальних закладів, певної нейтральності виховання, автономного розвитку освіти, опертя на загальнолюдські, національні, гуманістичні цінності. Логічно, що виникнення й схвалення цієї концепції зумовлювалося реакцією на засилля ідеології за радянських часів. Проте, вищезазначена тенденція досить швидко змістилася у бік розбудови виховного процесу на національному ґрунті, що спирався на народознавчі, українознавчі засади освіти, які й дотепер застосовуються та підтримуються в навчальних закладах різних типів. Згодом настав короткий час героїзації нашої історичної пам'яті, упровадження підходів до національної історії як складника виховного процесу в закладах освіти усіх типів. За часів, що передували Революції гідності, було здійснено намір привнести в освіту й виховання неорадянські підходи – відбувалася глорифікація радянських героїв, трудових звитяг радянського часу, планувалися масштабні проекти й програми, які мали неорадянські, неоконсервативні ознаки [1].

Події останніх років в Україні (Революція гідності, анексія Криму, гібридна війна на Донбасі) змусили українців поглянути на свою історію, реалії сьогодення, національну культуру під іншим кутом зору, що, безсумнівно, позначилося й на баченні мети і змісту сучасної громадянської освіти в Україні. Й натеper дражливими темами для обговорення в громадянському суспільстві й освітянській спільноті в Україні залишаються такі як формування мовної політики, оцінка історичної спадщини, вибір зовнішньополітичної стратегії України (зокрема, інтеграція до Європейського Союзу, Блоку НАТО та ін.), що призводить до цільового цивілізаційного роздвоєння та регіональної поляризації настроїв у громадянському суспільстві.

Звернення до тексту “Концепції розвитку громадянської освіти в Україні” (2018) [13] дає змогу внести уточнення до тлумачення сутності досліджуваного феномену – “це навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей” [13], а також мети громадянської освіти – “формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на

утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади” [13]. Ця цільова настанова дещо розширює попередню, визначену у “Концепції громадянської освіти в Україні” (2000) – формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті суспільства [14].

На нашу думку, цілком актуальними натепер є визначені у “Концепції розвитку громадянської освіти в Україні” (2018) [13] пріоритетні завдання громадянської освіти:

- формування громадянської (державної), національної та культурної ідентичності [13];

- сприяння розвитку української мови, підвищення духовного рівня Українського народу та усвідомлення його моральних норм [13];

- формування поваги до честі та гідності людини, до прав та свобод людини, здатність їх захищати [13];

- формування громадянської відповідальності за суспільно-політичні процеси, набуття навичок здійснювати демократичне управління на місцевому рівні та навичок участі громадян у веденні державних справ [13];

- формування і розвиток критичного мислення та медіаграмотності, вміння їх практичного застосування [13];

- впровадження ідей інклюзивного навчання [13];

- формування активної життєвої позиції, здатності до громадських ініціатив та волонтерства [13];

- формування навичок конструктивної міжособистісної та суспільної взаємодії, яка ґрунтується на взаємоповазі, обміну досвідом і співпраці; впровадження принципів солідарності та турботи про спільне благополуччя [13].

Визначення змісту громадянської освіти як системи інтегрованого знання, оволодіння яким створює підґрунтя для формування громадянських компетентностей, розвитку демократичних цінностей, соціальної комунікації у полікультурному суспільстві України, дає змогу відзначити правомірність визначених у “Концепції розвитку громадянської освіти в Україні” (2018) [13] основних змістових напрямів її реалізації, а саме: 1) права людини та громадянина; 2) участь громадян та інститутів громадянського суспільства у веденні державних справ; 3) використання судової системи для захисту громадянських прав; використання інших механізмів захисту прав людини на національному та міжнародному рівні; 4) участь

громадян та інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення, процесах прийняття рішень на різних рівнях; відповідальне ставлення до своїх обов'язків; 5) національно-патріотичне виховання; 6) критичне мислення; 7) медіаосвіта; 8) волонтерська діяльність [13].

Аналізуючи громадянську освіту як чинник упровадження засад демократичного суспільства в сучасній Україні не можемо оминати низки питань, що цікавлять учених, освітян, громадян: Чи збігаються інтереси держави й громадянського суспільства стосовно стратегії і тактики розвитку освіти, зокрема громадянської? І як наявне співвідношення інтересів позначається на реалізації громадянського права на освіту, упровадженні засад демократичного суспільства в Україні? У пошуках відповідей на ці запитання, звернемося до текстів “Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки” [19], “Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді” [15], Державної цільової соціальної програми “Молодь України” на 2016–2020 роки [10]. Ці документи, на нашу думку, сприяють виведенню громадянської освіти в Україні на новий якісний рівень.

Вважаємо, що знаковою віхою у розбудові громадянської освіти в Україні на сучасному етапі є старт у квітні 2017 року Всеукраїнського проекту “Громадянська освіта та електронна демократія в навчальних закладах” [9], термін реалізації якого спливає у 2017–2018 н.р. За задумом організаторів проекту (ВМГО “Українська студентська спілка”, соціальний проект “Академія навичок”, Асоціація інноваційної та цифрової освіти, Міністерство освіти і науки України, ДНУ “Інститут модернізації змісту освіти” за підтримки Фонду Східної Європи та програми EGAP “Електронне врядування задля підзвітності та участі громади”), він посприяв упровадженню стандартів і засад демократичного суспільства, формуванню в освітян і молодих громадян ключових компетентностей XXI століття (соціальної, громадянської, інформаційно-цифрової), наданню колективам освітніх установ необхідних знань та інструментів для активізації діяльності в напрямі розвитку демократії, допоміг їм стати центрами громади, згуртувати навколо себе активних громадян.

В контексті перспектив упровадження засад демократичного суспільства в Україні нам імponує положення “Концепції розвитку громадянської освіти в Україні” (2018) про те, що система громадянської освіти має охопити всі складники освіти, рівні і ступені освіти, стандарти освіти, заклади освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органи управління у сфері освіти, а також нормативно-правові акти, що регулюють відносини між ними [13].

На наше переконання, перспектива розвитку громадянської освіти в Україні пов'язана з підвищенням ролі освітян та громадських організацій у формуванні в дітей та молоді громадянської позиції, що відображатиме їх ціннісне ставлення до своєї держави, суспільства, сприятиме формуванню почуття власної гідності, належності до України як її громадян і патріотів.

Висновки. У процесі дослідження феномену громадянської освіти у філософському, соціальному й освітньому контекстах було здійснено низку теоретичних узагальнень, зокрема:

1) аналіз філософсько-історичного дискурсу становлення ідеї громадянської освіти широкому геополітичному контексті дав змогу виявити, що кінець ХХ – початок ХХІ століття відзначився зростанням інтересу до неї і в країнах, що належали до соціалістичного табору, і країнах із розвинутою демократією, наслідком чого стала поява низки ініціатив (Світова конференція з прав людини, 1993 р.; 2-й Саміт глав держав і урядів Ради Європи, 1997 р.; Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи, 2004 р.; Резолюція 7-ї Конференції міністрів європейських країн із питань молоді, 2005 р. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини, 2010 р. тощо) з освіти для демократичного громадянства з метою поглибити усвідомлення громадянами своїх прав та обов'язків у демократичному суспільстві;

2) сутність, мета, завдання й змістові напрями громадянської освіти в Україні на сучасному етапі формування громадянського суспільства чітко визначено у “Концепції розвитку громадянської освіти в Україні” (2018), у якій наголошено на важливості формування громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти та у всіх складниках освіти; формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади;

3) ефективність громадянської освіти як чинника упровадження засад демократичного суспільства у сучасній Україні визначає результативність охоплення всіх складників освіти, рівнів і ступенів освіти, стандартів освіти, закладів освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також своєчасність ухвалення й упровадження нормативно-правові акти, що регулюють відносини усіма суб'єктами, що здійснюють громадянську освіту на теренах національної освітньої системи.

Перспективи подальших наукових розвідок автора визначаються важливістю дослідження досвіду громадянської

освіти в Україні, зокрема в Національному університеті імені М. П. Драгоманова.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко, ВП., Бех, ІД., Бурда, МІ., 2016. 'Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні', *Нац. акад. пед. наук України*, Київ : *Пед. думка*, 448 с.
2. Іванюк, ІВ., Овчарук, ОВ., Терещенко, АБ., 2013. 'Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні»', Київ : *ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики»*, 104 с.
3. Асламова, Т., Бакка, Т., Бортніков, В., 2008. 'Громадянська освіта : теорія і методика навчання : навч. посіб. для студентів ВНЗ', Київ : *Видавництво ЕТНА-1*, 174 с.
4. Бобрицька, ВІ., 2015. 'Аксіологічний дискурс освітньої політики в контексті сучасних суспільних викликів', *Освітня політика : філософія, теорія, практика : монографія*, Київ : *Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова*, С. 143–168.
5. Бобрицька, ВІ., 2015. 'Європейські виміри державної кадрової політики України у підготовці працівників для системи освіти', *Вісник Національного авіаційного університету. Серія Педагогіка. Психологія.*, Вип. 1(6), Київ : *Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАК-друк»*, С. 30-35.
6. Бобрицька, ВІ., 2012. 'Освітня політика в умовах формування громадянського суспільства', *Восьмі юридичні читання, Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства: зб. матеріалів міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 10–11 жовтня 2012 р.)*, Київ : *НПУ імені М.П. Драгоманова*, С. 227–230.
7. Бобрицька, ВІ., 2018. 'Цінності та ідеали сучасної освіти України', *Sophia Prima: dialogue of eternal recurrence International Humanitarian Journal*, №1(1), Київ : *UAN publishing*, С. 19–27.
8. Бобрицька, ВІ., 2018. 'Ціннісні орієнтири та ідеали сучасної освіти України', *Освітній дискурс : збірник наукових праць*, Випуск 9(12), Київ : *Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова*, С. 7–18.
9. Міністерство освіти і науки України, 2017. 'Всеукраїнський проект «Громадянська освіта там електронна демократія в навчальних закладах»'. Доступно : <<http://mon.gov.ua/usi-novivni/anonsi-prodij/2017/04/10/startue-vseukrayinskij-proekt-%C2%ABgromadyanska-osvita-ta-elektronna-demokratiya-v-navchalnix-zakladax%C2%BB/>> [Дата звернення 12 Лютого 2019].
10. Кабінет міністрів України, 2016. 'Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016–2020 роки', *Постанова Кабінету Міністрів від 18 лютого 2016 року № 148*. Доступно : <<http://dsmsu.gov.ua/index/ua/category/433>> [Дата звернення 17 Лютого 2019].
11. Зуйковська, А., 2016. 'Громадянська освіта як засіб упровадження цінностей суспільної солідарності : український досвід', *Наукові записки ІПіЕНД імені І.Ф. Курбаса НАН України*, Випуск 6 (62), Київ, С. 323–333.

12. Кисельов, С., 2015. 'Громадянська освіта чи політологічна просвіта', *Наукові записки. Політичні науки, Том 173*, С. 26–29.
13. Кабінет міністрів України, 2018. 'Концепція розвитку громадянської освіти в Україні', *Розпорядження Кабінету міністрів України від 03 жовтня 2018 року № 710-р*. Доступно : <www.kmu.gov.ua/ua/npras/pro-shvalennya-konceptsiyi-rozvitku-gromadyanskoji-osviti-v-ukrayini> [Дата звернення 16 Лютого 2019].
14. Харківська правозахисна група, 2000. 'Концепція громадянської освіти в Україні', *Громадянська освіта, № 33*. Доступно : <<http://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>> [Дата звернення 19 Лютого 2019 року].
15. Міністерство освіти і науки України, 2015. 'Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді', *Наказ МОН України від 16 червня 2015 року № 641*. Доступно : <<http://mon.gov.ua/activity/education/konceptsiya-nacjonalno-patriotichnogo-vihovannya-ditej-i-molodi.html>> [Дата звернення 17 Лютого 2019].
16. Президія Академії педагогічних наук України, 2000. 'Постанова Президії Академії педагогічних наук України «Про концепцію громадянського виховання дітей та молоді»', *Протокол № 1-7/4-49, 9 с*.
17. Рябов, С., 2004. 'Громадянська культура та участь громадян : рукопис', Київ : *Інститут громадянської освіти*, 19 с.
18. Савельєв, ВЛ., 2018. 'Громадянська освіта. Філософія освіти: Навч. пос.', Київ : *Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова*, С. 191–197.
19. Президент України, 2015. 'Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки', *Указ Президента України від 13 жовтня 2015 року № 580/2015*. Доступно : <<http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>> [Дата звернення 16 Лютого 2019].
20. Комітет міністрів Ради Європи, 2010. 'Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини', Видавництво Ради Європи : *F-67075 Strasbourg Cedex*, 32 с. Доступно : <<https://rm.coe.int/16806b93be>> [Дата звернення 18 Лютого 2019].

References:

1. Andrushchenko, VP., Bekh, ID., Burda, MI., 2016. 'Natsional'na dopovid' pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukrayini (National report on the state and prospects of development of education in Ukraine)', *Nats. akad. ped. nauk Ukrayiny, Kyiv : Ped. dumka*, 448 s.
2. Ivanyuk, IV., Ovcharuk, OV., Tereshchenko, AB., 2013. 'Analitichnyy zvit «Suchasnyy stan hromadyans'koyi osvity v Ukrayini» (Analytical report «The current state of civic education in Ukraine»)', Kyiv : *HO «Ob'yednannya «Ahentsiya rozvytku osvith'oyi polityky»*, 104 s.
3. Aslamova, T., Bakka, T., Bortnikov, V., 2008. 'Hromadyans'ka osvita : teoriya i metodyka navchannya : navch. posib. dlya studentiv VNZ (Civic education : theory and methods of teaching : a manual for students at higher educational institutions)', Kyiv : *Vydavnytstvo ETNA-1*, 174 s.
4. Bobryts'ka, VI., 2015. 'Aksiologichnyy dyskurs osvith'oyi polityky v konteksti suchasnykh suspil'nykh vyklykiv (An axiological discourse of

- educational policy in the context of modern social challenges)', *Osvitnya polityka : filosofiya, teoriya, praktyka : monohrafiya*, Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, S. 143–168.
5. Bobryts'ka, VI., 2015. 'Yevropeys'ki vymiry derzhavnoyi kadrovoyi polityky Ukrayiny u pidhotovtsi pratsivnykiv dlya systemy osvity (European dimensions of the state personnel policy of Ukraine in the training of workers for the education system)', *Visnyk Natsional'noho aviatsiynoho universytetu. Seriya Pedagogika. Psykholohiya.*, Vyp. 1(6), Kyiv : Vyd-vo Nats. aviats. un-tu «NAK-druk», S. 30–35.
  6. Bobryts'ka, VI., 2012. 'Osvitnya polityka v umovakh formuvannya hromadyans'koho suspil'stva (An educational policy in the formation of civil society)', *Vos'mi yurydychni chytannya, Pravovi problemy vzayemodiyi vlady i hromadyans'koho suspil'stva: zb. materialiv mizhnarod. nauk. konf. (m. Kyiv, 10–11 zhovtnya 2012 r.)*, Kyiv : NPU imeni M.P. Drahomanova, S. 227–230.
  7. Bobryts'ka, VI., 2018. 'Tsinnosti ta idealy suchasnoyi osvity Ukrayiny (The values and ideas of modern education in Ukraine)', *Sophia Prima: dialogue of eternal recurrence International Humanitarian Journal*, №1(1), Kyiv : UAN publishing, S. 19–27.
  8. Bobryts'ka, VI., 2018. 'Tsinnisni oriyentyry ta idealy suchasnoyi osvity Ukrayiny (A valuable landmarks and ideas of modern education in Ukraine)', *Osvitniy dyskurs : zbirnyk naukovykh prats'*, Vypusk 9(12), Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, S. 7–18.
  9. Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny, 2017. 'Vseukrayins'kyy proekt «Hromadyans'ka osvita tam elektronna demokratiya v navchal'nykh zakladakh» (All-Ukrainian project «Civic education there is electronic democracy in educational institutions»'. Dostupno : <<http://mon.gov.ua/usi-novivni/anonsi-podij/2017/04/10/startue-vseukrayinskij-proekt-%C2%ABgromadyanska-osvita-ta-elektronna-demokratiya-v-navchalnix-zakladax%C2%BB/>> [Data zvernennya 12 Lyutoho 2019].
  10. Kabinet ministriv Ukrayiny, 2016. 'Derzhavna tsil'ova sotsial'na prohrama «Molod' Ukrayiny» na 2016–2020 roky (The state target social program' youth of Ukraine for 2016-2020)', *Postanova Kabinetu Ministriv vid 18 lyutoho 2016 roku № 148*. Dostupno : <<http://dsmsu.gov.ua/index/ua/category/433>> [Data zvernennya 17 Lyutoho 2019].
  11. Zuykovs'ka, A., 2016. 'Hromadyans'ka osvita yak zasib uprovdzhennya tsinnostey suspil'noyi solidarnosti : ukrayins'kyy dosvid (A civic education as a means to promote the values of social solidarity : ukrainian experience)', *Naukovi zapysky IPIEND imeni I.F. Kurbaso NAN Ukrayiny*, Vypusk 6 (62), Kyiv, S. 323–333.
  12. Kysel'ov, S., 2015. 'Hromadyans'ka osvita chy politolohichna prosvita (A civic education or political education)', *Naukovi zapysky. Politychni nauky, Tom 173*, S. 26–29.
  13. Kabinet ministriv Ukrayiny, 2018. 'Kontseptsiya rozvytku hromadyans'koyi osvity v Ukrayini (Concept of development of civic education in Ukraine)', *Rozporyadzhennya Kabinetu ministriv Ukrayiny vid 03 zhovtnya 2018 roku № 710-r*. Dostupno : <www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-

- konceptiyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini> [Data zvernennya 16 Lyutoho 2019].
14. Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa, 2000. 'Kontseptsiya hromadyans'koyi osvity v Ukrayini (The concept of civic education in Ukraine)', *Hromadyans'ka osvita*, № 33. Dostupno : <<http://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>> [Data zvernennya 19 Lyutoho 2019 roku].
  15. Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny, 2015. 'Kontseptsiya natsional'no-patriotychnoho vykhovannya ditey ta molodi (The concept of national-patriotic education of children and youth)', *Nakaz MON Ukrayiny vid 16 chervnya 2015 roku № 641*. Dostupno : <<http://mon.gov.ua/activity/education/konczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vixovannya-ditej-i-molodi.html>> [Data zvernennya 17 Lyutoho 2019].
  16. Prezydiya Akademiyi pedahohichnykh nauk Ukrayiny, 2000. 'Postanova Prezydiy Akademiyi pedahohichnykh nauk Ukrayiny «Pro kontseptsiyu hromadyans'koho vykhovannya ditey ta molodi» (Resolution of the Presidium of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine «On the Concept of Civic Education of Children and Youth»)', *Protokol № 1-7/4-49*, 9 s.
  17. Ryabov, S., 2004. 'Hromadyans'ka kul'tura ta uchast' hromadyan : rukopys (A civic culture and citizen participation : a manuscript)', Kyiv : *Instytut hromadyans'koyi osvity*, 19 s.
  18. Savel'yev, VL., 2018. 'Hromadyans'ka osvita. Filosofiya osvity : Navch. pos. (Civil education. Philosophy of Education : a manual)', Kyiv : *Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova*, S. 191–197.
  19. Prezydent Ukrayiny, 2015. 'Stratehiya natsional'no-patriotychnoho vykhovannya ditey ta molodi na 2016–2020 roky (Strategy of national-patriotic education of children and youth for 2016-2020)', *Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 13 zhovtnya 2015 roku № 580/2015*. Dostupno : <<http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>> [Data zvernennya 16 Lyutoho 2019].
  20. Komitet ministriv Rady Yevropy, 2010. 'Khartiya Rady Yevropy z osvity dlya demokratychnoho hromadyanstva y osvity z prav lyudyny (A Council of Europe charter for education for democratic citizenship and human rights education)', Vydavnytstvo Rady Yevropy : *F-67075 Strasbourg Cedex*, 32 s. Dostupno : <<https://rm.coe.int/16806b93be>> [Data zvernennya 18 Lyutoho 2019].